

§ 1. Соціально-економічна суть страхування та його правове регулювання

У житті кожної людини та діяльності організації можуть настати моменти, коли внаслідок дії стихійних сил природи чи допущеної ким-небудь помилки або нещасного випадку завдається шкода майну, ушкоджується здоров'я або настає навіть смерть громадянина. Досить назвати такі трагічні події наприкінці 20 ст., як Чорнобильська катастрофа, землетрус у Вірменії, загибель теплохода "Адмірал Нахімов", внаслідок яких загинули тисячі людей. На компенсацію або зменшення шкідливих наслідків цих подій спрямовані норми різних галузей права, в тому числі цивільно-правові норми інституту страхування. Соціально-економічна суть страхування полягає в тому, що за рахунок внесків, здійснюваних юридичними особами та громадянами, створюються страхові фонди, цю використовуються для компенсації особам, які постраждали внаслідок стихійних лих, нещасних випадків або інших передбачених у законі подій.

У ст. 1 Закону України "Про страхування" від 7 березня 1996 р. поняття страхування визначено як вид цивільно-правових відносин по захисту майнових інтересів громадян та юридичних осіб у разі настання певних подій (страхових випадків) за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати ними страхових платежів (страхових внесків, страхових премій). Об'єктами страхування можуть бути майнові інтереси, що не суперечать законодавству України. Залежно від об'єктів страхування поділяється на: *особи*

— страхування майнових інтересів, пов'язаних із життям, здоров'ям, працездатністю та пенсійним забезпеченням страхувальника або застрахованої особи;

майнове

— страхування майнових інтересів, пов'язаних з володінням, користуванням і розпорядженням майном;

страхування

відповідальності

— пов'язане з відшкодуванням страхувальником заподіяної ним шкоди особі або майну громадянина, а також шкоди, заподіяної юридичній особі.

Страхування може бути *добровільним* або *обов'язковим*.

Добровільне страхування здійснюється на основі договору між страхувальником і страховиком. Загальні умови і порядок проведення добровільного страхування встановлюються правилами страхування, що їх встановлює страховик самостійно. Конкретні умови страхування встановлюються при укладенні договору страхування. Добровільне страхування не може бути обов'язковою передумовою при реалізації інших право-відносин, не пов'язаних зі страхуванням.

Види, умови і порядок проведення обов'язкового страхування встановлюються відповідними актами законодавства України. При цьому страхувальник вільний у виборі страховика, якщо інше не передбачено актами законодавства.

Поряд із цивільно-правовими нормами інституту страхування існує інститут державного соціального страхування. Головна відмінність між ними полягає в тому, що при державному соціальному страхуванні за робітників, службовців, членів кооперативних та інших організацій внески до фонду соціального страхування, якими відають профспілки, вносять підприємства або кооперативи без будь-яких відрахувань з їхньої заробітної плати, тоді як страхування за нормами цивільного законодавства засноване, як правило, на майновій участі у створенні страхових фондів самих громадян.

Страхування виконує ряд функцій: а) *компенсаційну*, оскільки страхові фонди використовуються насамперед для відшкодування страхувальникам заподіяних збитків; б) *пре-вентивну*, бо з цих фондів фінансуються профілактичні заходи по відверненню шкідливого впливу стихійних сил природи та інших негативних наслідків; в) функцію *сприяння розвитку економіки*

,
тому що частина прибутку страхових організацій перераховується у доход державного бюджету.

Майнові та особисті немайнові відносини, що виникають внаслідок страхування, регулюються нормами статей 369— 373 ЦК України, Законом України "Про страхування", правилами окремих видів страхування, що встановлюються відповідними чинними нормативними актами законодавства України. Відносини з морського страхування суден, вантажів та інших об'єктів регулюються нормами, що містяться у Ко-дексі торговельного мореплавства і правилах про окремі види морського страхування.

§ 2. Страхове зобов'язання. Основні страхові поняття

Учасниками страхового зобов'язання, які пов'язані між собою правами та обов'язками, є, з одного боку, страховик, а з другого — страхувальник. *Страховиками* визнаються юридичні особи, які створені у формі акціонерних, повних, командитних товариств або товариств з додатковою відповідальністю з метою здійснення страхової діяльності в Україні, а також одержали у встановленому порядку ліцензії на здійснення цієї діяльності.

Загальна частка іноземних юридичних осіб та іноземних громадян у статутному фонді страховика має не перевищувати 49 відсотків.

Предметом безпосередньої діяльності страховика може бути лише страхування, перестраховування і пов'язана з ними фінансова діяльність. Іншими видами діяльності страховик може займатися лише у випадках, передбачених чинним законодавством.

В Україні серед страхових об'єднань одне з перших місць займає Національна акціонерна страхова компанія "Оранта". Вона здійснює на території України: а) усі види державного обов'язкового страхування майна підприємств, організацій і громадян, добровільного особистого й майнового страхування, а також інші види державного обов'язкового страхування відповідно до чинного законодавства України; б) проведення запобіжної та інвестиційної діяльності, перестраховальник операцій, у тому числі в іноземній валюті; в) розвиток ділового співробітництва із страховими організаціями інших країн, ведення спільної страхової діяльності. З метою створення умов для конкуренції у сфері страхової діяльності та підвищення якості страхових послуг визнано за доцільне відмовитися від монополії держави на страхову справу. Отже, на страховому ринку в міру

його формування діятимуть конкуруючі між собою державні, акціонерні, взаємні, кооперативні товариства та асоціації, що мають право залучати до своєї діяльності страхові організації іноземного капіталу.

Страховики можуть утворювати спілки, асоціації та інші об'єднання для координації своєї діяльності, захисту інтересів своїх членів і здійснення спільних програм, якщо їх утворення не суперечить чинному законодавству України. Проте ці об'єднання не мають права безпосередньо займатися страховою діяльністю.

Об'єднання страховиків діють на підставі статутів і набувають прав юридичної особи після їх державної реєстрації. Державна реєстрація об'єднань страховиків проводиться в порядку, передбаченому для реєстрації страховиків. Орган, що здійснює реєстрацію об'єднань страховиків, у десятиденний строк з дня реєстрації повідомляє про це Комітет у справах нагляду за страховою діяльністю.

Страховики, яким дозволено займатися страхуванням відповідальності власників транспортних засобів за шкоду, заподіяну третім особам, та за умовами, передбаченими міжнародними договорами України щодо зазначеного виду страхування, повинні утворити Моторне (транспортне) страхове бюро, яке є юридичною особою, що утримується за рахунок коштів страховиків.

Договори морського страхування із страхувальниками-резидентами і договори обов'язкового страхування пасажирів від нещасних випадків, що виникають під час морського перевезення, укладаються страховиками, які визнані такими відповідно до законодавства України, одержали у встановленому порядку ліцензії на здійснення цього виду страхування і є членами Морського страхового бюро. Морське страхове бюро координує діяльність страховиків у галузі страхування морських ризиків та представляє їх інтереси у міжнародних об'єднаннях страховиків. Утворення Морського страхового бюро та його державна реєстрація здійснюються в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України (частини 3 і 4 ст. 242 Кодексу торговельного мореплавства).

Для випадків авіаційного страхування передбачається створення Авіаційного страхового бюро (частини 2 і 3 ст. 103 Повітряного кодексу України).

З метою страхового захисту своїх майнових інтересів громадяни та юридичні особи можуть створювати *товариства взаємного страхування*.

Страховики здійснюють страхову діяльність через страхових посередників — страхових агентів та брокерів.

Страхові агенти— громадяни чи юридичні особи, які діють від імені та за дорученням страховика і виконують частину його страхової діяльності (укладення договорів страхування, одержання страхових платежів, виконання робіт, пов'язаних з виплатами страхових сум і страхового відшкодування). Страхові агенти є представниками страховика і діють у його інтересах за комісійну винагороду на підставі договору із страховиком.

Страхові брокери — громадяни або юридичні особи, що за-реєстровані у встановленому порядку як суб'єкти підприємницької діяльності та здійснюють посередницьку діяльність на страховому ринку від свого імені на підставі доручень страховальника чи страховика.

Страхові брокери зобов'язані повідомити Комітет у справах нагляду за страховою діяльністю про свої наміри здійснювати посередницьку діяльність на страховому ринку за десять днів до початку цієї діяльності, а також надіслати копію свідоцтва про їхню реєстрацію як суб'єктів підприємницької діяльності.

Посередницька діяльність страхових брокерів від імені іноземних страховиків на території України не допускається, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України.

Страховальниками визнаються дієздатні громадяни або юридичні особи, які уклали із страховиками договори страхування свого майнового інтересу і вносять страхові платежі. Громадяни України, іноземці чи особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, мають право застрахувати себе або своє майно. Страховальниками з майнового страхування, крім громадян, виступають кооперативи, орендні, колективні, приватні та інші підприємства. Державні організації страхують закріплене за ними майно лише у випадках, зазначених у законі.

Учасником зобов'язання за особистим страхуванням є *за-страхована особа*, в житті якої може трапитись подія, що породжує обов'язок страхової організації виплатити їй (чи в разі її смерті іншій особі) страхову суму.

Застрахованою особою може бути як сам страхувальник, так і інша фізична особа. В договорах страхування дітей, страхування до шлюбу та деяких інших страхувальниками можуть бути батьки або родичі, опікуни чи піклувальники, а застрахованою особою — дитина, вік якої на день подачі страхувальником заяви про страхування не може перевищувати певної кількості років. Страхувальники мають право при укладенні договорів страхування призначати громадян чи юридичних осіб для одержання страхових сум або страхового відшкодування (*вигодонабувачів*), а також замінювати їх до настання страхового випадку. Це договори на користь третьої особи (ст. 160ЦК).

Наприклад, у договорі змішаного страхування життя зазначається особа, якій має бути виплачена страхова сума в разі смерті страхувальника в період дії договору. Проте якщо ця особа померла раніше або в один день зі страхувальником, страхова сума виплачується спадкоємцям страхувальника.

Страхові правовідносини виникають та існують за наявності у страхувальника *страхового*
о *інтересу*

, тобто тих імовірних збитків, яких він може зазнати внаслідок настання певної страхової події (загибель майна, смерть чи втрата працездатності тощо). Страховий інтерес може бути не тільки у власника майна, айв іншої особи, зокрема орендаря, зацікавленого у збереженні майна та відповідального за його цілість і схоронність.

Страховий ризик — це ймовірність настання певної події, у зв'язку з якою проводиться страхування.

Від ступеня ймовірності настання певної страхової події залежать розміри страхових внесків з конкретного виду страхування. Наприклад, страхові внески за договором змішаного страхування життя зростають у міру зростання віку страхувальника на день подачі ним заяви про страхування, адже з віком збільшується ймовірність його смерті.

Страховий випадок — це передбачена законодавством або договором подія, з настанням якої виникає обов'язок страхової організації виплатити страхову суму чи страхове відшкодування страхувальникові або іншій третій особі. У момент виникнення страхового зобов'язання сторонам не відомо, настане чи не настане страховий випадок (наприклад, загибель врожаю від засухи, граду тощо). Проте у разі неминучості настання події (наприклад, смерть страхувальника при змішаному страхуванні) сторони все одно не знають, коли саме вона настане. Однак це не означає, що договір страхування є угодою, укладеною з відкпадальною умовою (ч. 1 ст. 61 ЦК). У договорі страхування виникнення обов'язку страховика залежно від настання певної страхової події є неодмінною істотною умовою, що визначає суть страхування, тоді як відкпадальна умова в інших угодах є випадковим елементом.

До страхових подій належать: травма, одержана страхувальником внаслідок нещасного випадку, випадкове гостре отруєння недоброякісними харчовими продуктами, загибель тварини від транспортної події, закінчення строку за договором змішаного страхування життя тощо.

Страховий платіж (внесок, премія) — плата за страхування, яку страхувальник зобов'язаний внести страховикові згідно з договором добровільного страхування або з умовами обов'язкового страхування.

Страховий тариф — ставка страхового внеску з одиниці страхової суми за певний період страхування. Страхові тарифи при добровільній формі страхування обчислюються страховиком самостійно. Конкретний розмір страхового тарифу визначається у договорі страхування за згодою сторін. Актами законодавства України про обов'язкове страхування встановлюються максимальні розміри страхових тарифів та мінімальні розміри страхових сум (ст. 9 Закону України "Про страхування").

Страхові внески страхувальник може сплачувати страховикові одноразово (наприклад, у випадку страхування вихованців дитячих інтернатних закладів) чи періодичними платежами. За договорами особистого або майнового страхування внески сплачують громадяни: а) безготівковим шляхом — через бухгалтерію підприємства або з рахунку по вкладу в ощадному банку; б) готівкою — сплатою грошей страховому агентіві чи поштовим переказом. Розміри страхових платежів з окремих видів страхування залежать від страхової суми, строку страхування та інших обставин.

Страхова оцінка — це визначення вартості майна з метою його страхування. Так, страхова оцінка будівель, устаткування та іншого майна сільськогосподарських підприємств визначається за балансовою (інвентарною) вартістю за вирахуванням амортизації. У межах страхової оцінки встановлюється сума, на яку застраховано майно (страхова сума).

Страхова сума — встановлена законодавством чи договором майнового страхування грошова сума, в межах якої страхова організація відповідно до умов страхування зобов'язана виплатити відшкодування при настанні страхового випадку. За договором особистого страхування страхова сума визначається за угодою сторін або в нормативному порядку. При страхуванні майна страхова сума встановлюється у межах вартості майна за цінами і тарифами, що діють на момент укладення договору, якщо інше не обумовлено договором страхування чи умовами обов'язкового страхування.

Страхове відшкодування (або забезпечення) — це грошова сума, яку виплачує страховик за умовами майнового страхування при настанні страхового випадку. Страхове відшкодування не може перевищувати розміру прямого збитку, якого зазнав страхувальник. Непрямі збитки вважаються застрахованими, якщо це передбачено договором страхування. Якщо майно застраховане у кількох страховиків і загальна страхова сума перевищує дійсну вартість майна, то страхове відшкодування, що виплачується усіма страховиками, не може перевищувати дійсної вартості майна. При цьому кожен страховик здійснює виплату пропорційно до розміру страхової суми за укладеним ним договором страхування.

Страхове відшкодування не може перевищувати страхову оцінку, оскільки вона визначає розмір страхового інтересу. Визначення розміру страхового відшкодування здійснюється за пропорційною системою чи за системою першого ризику.

За *пропорційною системою* страхове відшкодування здійснюється за формулою $x : a = v : c$, де x — сума страхового відшкодування, a — сума збитків, v — страхова сума, на яку застраховано майно, c — страхова оцінка об'єкта. Отже, якщо майно застраховано на повну суму страхової оцінки, то всі збитки в межах цієї суми будуть повністю відшкодовані. Проте якщо його застраховано у частині страхової оцінки, то й збитки відшкодовуються частково, тобто у відсотковому відношенні страхової суми до страхової оцінки. Ця система діє при страхуванні сільськогосподарських культур та добровільному страхуванні будівель.

За системою першого ризику збитки у межах страхової суми відшкодовуються страхувальникові повністю. Таким чином, ці збитки є тим "першим ризиком", який несе страхова організація. Збитки в тій частині, яка виходить за межі страхової суми, називаються "другим ризиком", що падає на страхувальника. За цією системою виплачується відшкодування при добровільному страхуванні домашнього майна і засобів транспорту.

Страховик має право перестрахувати частину ризику в іншій страховій організації. *Перестрахування*

— це страхування одним страховиком на визначених договором умовах ризику виконання всіх або частини своїх обов'язків перед страхувальником у іншого страховика (перестраховика). Страховик, який уклав з перестраховиком договір про перестрахування, залишається відповідальним перед страхувальником у повному обсязі згідно з договором страхування.

З метою забезпечити повноту страхового фонду, проведення профілактичних заходів та виконання обов'язків перед страхувальниками страховики намагаються застрахувати якомога ширше коло об'єктів. Максимальна їх кількість, яка може бути охоплена страхуванням, називається *страховим полем*.

Навантаження страхової премії — частина страхового платежу, що її використовує страховик на покриття видатків по веденню справи.

Франшиза — визначена договором або умовами страхування частина збитків, яку страховик не відшкодовує страхувальникові і яка припадає на страхувальника (наприклад, при страхуванні засобів транспорту).

§ 3. Зобов'язання з добровільного страхування

Відповідно до установчих документів та одержаної ліцензії страховики можуть здійснювати такі види страхування: 1) *особисте* — страхування життя від нещасних випадків; медичне страхування; 2) *майно* — страхування засобів наземного, повітряного, водного транспорту; страхування вантажів; інших видів майна; фінансових ризиків; 3) *відповідальності*; 4) *перестраховання*; 5) інші види страхування, визначені в ліцензії.

Державний нагляд за страховою діяльністю в Україні здійснює Комітет у справах нагляду за страховою діяльністю.

Однією з тенденцій удосконалення страхового законодавства є пріоритетний розвиток різних видів добровільного страхування. Підставами виникнення зобов'язань з добровільного страхування виступають *договори майнового* чи *особистого* страхування або перестраховання. За загальними правилами, договір страхування є реальним, бо до вступу першого страхового платежу він не вступає в силу, якщо інше не передбачено умовами страхування. Він укладається в письмовій формі шляхом видачі страхувальникові *страхового свідоцтва* (сертифіката), а в морському страхуванні — *поліса*.

Поняття договору страхування визначено в ст. 15 Закону України "Про страхування". *Договір*

страхування

— це письмова угода між страхувальником і страховиком, згідно з якою страховик бере на себе зобов'язання у разі настання страхового випадку виплатити страхову суму або

відшкодувати завдані збитки у межах страхової суми страхувальникові чи іншій особі, визначеній страхувальником, або на користь якої укладено договір страхування (надати допомогу, виконати послугу тощо), а страхувальник зобов'язується сплачувати страхові платежі у визначені строки та виконувати інші умови договору.

Для укладення договору страхування страхувальник подає страховикові письмову заяву за формою, встановленою страховиком, або іншим чином заявляє про свій намір укласти договір страхування. Факт укладення договору по-свідчується видачею страхового свідоцтва (поліса, сертифіката). Договір страхування має містити: назву документа; назву та адресу страховика; прізвище, ім'я, по батькові громадянина або назву юридичної особи — страхувальника та його адресу; зазначення об'єкта страхування; розмір страхової суми; вказівку на страховий ризик; строк дії договору та порядок його зміни чи припинення; інші умови за згодою сторін; підписи сторін (ст. 15 Закону України "Про страхування").

Договір страхування — двосторонній, адже права та обов'язки мають обидві сторони договору — страхувальник і страховик. Зокрема, страховик за договором страхування зобов'язаний:

- 1) ознайомити страхувальника з умовами і правилами страхування;
- 2) протягом двох робочих днів, як тільки стало відомо про настання страхового випадку, вжити заходів щодо оформлення всіх необхідних документів для своєчасної виплати страхової суми або страхового відшкодування страхувальникові;
- 3) при настанні страхового випадку виплатити страхову суму або страхове відшкодування у передбачений договором строк. Страховик несе майнову відповідальність за несвоєчасну виплату страхової суми шляхом сплати страхувальникові неустойки (штрафу, пені), розмір якої визначається умовами страхування або згодою сторін;
- 4) відшкодувати витрати, що їх зазнав страхувальник при настанні страхового випадку щодо запобігання або зменшення збитків, якщо це передбачено умовами договору;

5) за заявою страхувальника у разі проведення страхови-ком заходів щодо зменшення страхового ризику або збіль-шення вартості майна переукласти з ним договір страху-вання;

6) тримати в таємниці відомості про страхувальника і його майновий стан, за винятком випадків, передбачених законо-давчими актами України.

Умовами договору страхування можуть бути передбачені також інші обов'язки страховика, які є одночасно правами страхувальника у двосторонньому зобов'язанні (ст. 19 Закону України "Про страхування").

Обов'язкам страхувальника відповідають права стра-ховика у договорі страхування. Страхувальник за цим дого-вором зобов'язаний:

1) своєчасно вносити страхові платежі;

2) при укладенні договору страхування надати страховико-ві інформацію про всі відомі йому обставини, що мають істот-не значення для оцінки страхового ризику, і надалі інформу-вати його про будь-яку .зміну страхового ризику;

3) вживати заходів щодо запобігання та зменшення збит-ків, завданих внаслідок настання страхового випадку;

4) повідомити страховика про настання страхового випадку в строк, передбачений умовами страхування. У дого-ворі можуть також передбачатися й інші обов'язки страху-вальника (ст. 20 Закону України "Про страхування").

Якщо обов'язок страхувальника своєчасно вносити стра-хові платежі є безумовним, то

обов'язок страховика виплатити страхову суму або страхове відшкодування виникає за умови настання страхового випадку. Проте виплата цих сум є виконанням страховиком свого обов'язку за договором, а не формою цивільно-правової відповідальності перед страхувальником.

Тому невірно тлумачити страхову відповідальність як обов'язок страховика виплатити страхове відшкодування¹. Майнова відповідальність страховика може настати за несвоєчасну виплату страхової суми, страхового відшкодування, інші порушення договору або умов страхування, визначених законом чи правилами страхування (ст. 19 Закону України "Про страхування").

За несвоєчасну виплату страхової суми, страхового відшкодування чи за інші порушення договору настає майнова відповідальність у вигляді неустойки (штрафу або пені).

Відповідно до ст. 24 Закону України "Про страхування" виплата страхових сум і страхового відшкодування проводиться страховиком на підставі заяви страхувальника і страхового акта (аварійного сертифіката). Страховий акт складається страховиком або уповноваженою ним особою. У разі потреби страховик може робити запити про відомості, пов'язані із страховим випадком, до правоохоронних органів, банків, медичних закладів та інших організацій, що володіють інформацією про обставини страхової події, а також може самостійно з'ясувати причини та обставини страхового випадку.

Підприємства, установи та організації повинні надсилати страховикові відповіді на запити про відомості, пов'язані із страховим випадком, у тому числі й дані, які є комерційною таємницею. При цьому страховик несе відповідальність за їх розголошення у будь-якій формі, за винятком випадків, передбачених чинним законодавством України. Наявність у страховиків сплаченого статутного фонду, створення страхових резервів, а також системи перестрахування — це умови забезпечення платоспроможності страховиків. Вони повинні дотримуватися нормативних співвідношень між сумою власного статутного фонду із страховим резервом та обсягом прийнятих на себе страхових зобов'язань.

У ст. 25 Закону України "Про страхування" визначено загальні для усіх видів страхування підстави для відмови страховика у виплаті страхових сум (страхового відшкодування). Такими підставами є:

- 1) навмисні дії страхувальника або особи, на користь якої укладено договір страхування, спрямовані на настання страхового випадку (крім дій, пов'язаних з виконанням цими особами громадянського обов'язку щодо захисту майна, здоров'я, життя, честі та гідності). Кваліфікація дій страхувальника або особи, на користь якої укладено договір страхування, встановлюється відповідно до чинного законодавства України;
- 2) вчинення страхувальником-громадянином або іншою особою, на користь якої укладено договір, умисного злочину, що призвів до страхового випадку;
- 3) подання страхувальником свідомо неправдивих відомостей про об'єкт страхування;
- 4) отримання страхувальником відповідного відшкодування збитків за майновим страхуванням від особи, винної у заподіянні їх. За договорами особистого страхування виплати страхових сум здійснюються незалежно від суми, яку має отримати одержувач за державним соціальним страхуванням, соціальним забезпеченням, і суми, що має бути йому сплачена як відшкодування збитків (ч. 2 ст. 371 ЦК; ч. 2 ст. 8 Закону України "Про страхування");
- 5) несвоєчасне повідомлення страхувальником про настання страхового випадку без поважних на це причин або створення страховикові перешкод у визначенні обставин, характеру та розміру збитків.

Законодавчими актами або умовами договору страхування можуть бути передбачені й інші підстави для відмови у виплаті страхових сум. Рішення про відмову у виплаті цих сум приймає страховик і повідомляє страхувальнику в письмовій формі з обґрунтуванням причин відмови. Це рішення страхувальник може оскаржити у судовому порядку.

У період дії договору страхування може статися зміна осіб у страховому зобов'язанні. Зокрема, в разі смерті страхувальника-громадянина його права та обов'язки переходять до спадкоємців. В інших випадках права та обов'язки страхувальника можуть перейти до іншого громадянина чи юридичної особи лише за згодою страховика, якщо інше не

передбачено договором страхування. У разі смерті страхувальника, який уклав договір особистого страхування на користь третіх осіб, його права та обов'язки можуть перейти як до цих осіб, так і до осіб, на яких відповідно до чинного законодавства покладено обов'язки з охорони прав і законних інтересів застрахованих. Якщо в період дії договору страхування страхувальника-громадянина суд визнав недієздатним або таким, у якого обмежена дієздатність, то права та обов'язки страхувальника переходять до його опікуна або піклувальника. При цьому дія договору страхування цивільної відповідальності припиняється з часу втрати або обмеження дієздатності. Внаслідок реорганізації юридичної особи, яка є страхувальником, її права та обов'язки, що випливають з договору страхування, переходять до правонаступника за згодою страховика (статті 21—23 Закону України "Про страхування").

Зобов'язання зі страхування припиняється за таких підстав:

- за згодою сторін;
- закінчення строку, на який був укладений договір;
- виконання страховиком зобов'язань перед страхувальником у повному обсязі;
- несплата страхувальником страхових платежів у встановлені договором строки;
- ліквідація страхувальника — юридичної особи або смерті страхувальника-громадянина, за винятком випадків, передбачених законодавством України;
- ліквідація страховика або страхувальника — юридичної особи в порядку, встановленому законодавством України;
- прийняття судового рішення про визнання договору страхування недійсним;

— наявність інших випадків, передбачених законодавством України.

Зобов'язання зі страхування може бути достроково припинене на вимогу страхувальника або страховика, якщо це передбачено умовами договору страхування. Про намір достроково припинити страхове зобов'язання будь-яка сторона повинна повідомити іншу не пізніше як за 30 днів до дати припинення дії договору страхування, якщо інше ним не передбачено.

У разі дострокового припинення зобов'язання на вимогу страхувальника страховик повертає йому страхові платежі за період, що залишився до закінчення дії договору, з вирахуванням витрат, яких він зазнав (викупна сума). Якщо вимога страхувальника обумовлена порушенням страховиком умов договору страхування, то останній повертає страхувальникові сплачені ним страхові платежі повністю. У разі дострокового припинення страхування на вимогу страховика страхувальникові повертаються повністю сплачені ним страхові платежі. Якщо вимога страховика обумовлена невиконанням страхувальником умов договору, то страховик повертає страхувальникові страхові платежі за час дії договору з вирахуванням витрат, яких він зазнав (ст. 27 Закону України "Про страхування").

Договір страхування може бути визнаний у судовому порядку недійсним (крім загальних підстав, передбачених статтями 48—57 ЦК) у разі:

а) якщо він укладений після настання страхового випадку;

б) якщо об'єктом договору страхування є майно, яке підлягає конфіскації на підставі судового вироку або рішення, що набуло законної сили.

§ 4. Деякі види договорів добровільного майнового страхування

Існують такі види договорів добровільного майнового страхування: майна, тварин і сільськогосподарських культур, що належать кооперативним та громадським організаціям; морського; домашнього майна, що належить громадянам; транспортних засобів; будівель і домашніх тварин, що належать громадянам; вантажів; ризику непогашення кредитів і відповідальності позичальників за непогашення кредитів та інших фінансових ризиків тощо.

За договором страхування майна, тварин і сільськогосподарських культур, що належать кооперативним та громадським організаціям

страхова сума визначається угодою сторін, але вона не може бути меншою 50 відсотків від вартості основних та оборотних засобів, по страхуванню будівель дачно-і житлово-будівельних кооперативів — найнижчою її межею є заборгованість за виданими кооперативу кредитами банку. Застрахованим може бути не лише власне майно страхувальника, а й прийняте ним від інших осіб на комісію, зберігання, переробку тощо. У добровільному порядку страхують тепер своє майно колективні сільськогосподарські підприємства, а також орендарі, селянські (фермерські) господарства.

Договори морського страхування. Об'єктом морського страхування може бути будь-який майновий інтерес, пов'язаний з торговельним мореплавством, а саме: судно, вантаж, фрахт, прибуток, очікуваний від вантажу, заробітна плата та інші види винагороди капітана, інших осіб, які належать до суднового екіпажу, а також ризик, прийнятий на себе страховиком (перестраховання). Об'єкт страхування зазначається у договорі морського страхування (ст. 242 Кодексу торговельного мореплавства). За відповідною угодою (генеральним полісом) мають бути застраховані всі або певного роду вантажі, які страхувальник одержує чи відправляє протягом певного строку. Проте на вимогу страхувальника по окремих відправках вантажів, охоплених дією генерального поліса, страховик видає поліси або страхові сертифікати. Страховик не несе відповідальності за збитки, що виникли внаслідок умислу чи грубої необережності страхувальника, одержувача та їх представників, однак він відповідає за легку

необережність цих осіб (ст. 256 Кодексу торговельного мореплавства).

Договори страхування домашнього майна, що належить громадянам. Майно, що належить громадянам на праві приватної власності, може бути застраховане: за загальним договором — усе домашнє майно, що є у даному госпо-дарстві, крім виробів з дорогоцінних металів, коштовних каменів, колекцій картин, унікальних та антикварних речей (вони страхуються за окремим договором); певні предмети домашнього майна; окремі групи речей або усі речі домашнього майна в даному господарстві, які поділяються на групи.

Страхування домашнього майна на вибір страхувальника проводиться за одним із трьох варіантів: перший варіант — від стихійного лиха, нещасного випадку, крадіжки, від будь-якого іншого випадку; другий варіант — усі випадки, вказані у першому варіанті, крім крадіжки; третій варіант — тільки на випадок крадіжки.

В разі зміни страхувальником постійного місця проживання перевезене у зв'язку з цим домашнє майно вважається застрахованим за новим місцем проживання страхувальника (без переоформлення страхового свідоцтва) до кінця строку, передбаченого договором. Майно, яке тимчасово залишилось за попереднім місцем проживання страхувальника, вважається застрахованим тільки протягом місяця з дня переїзду страхувальника на нове місце проживання. Домашнє майно може бути застраховане на строк від одного до одинадцяти місяців і від одного до п'яти років включно. Страхова сума за договором страхування домашнього майна встановлюється за бажанням страхувальника. Картини, колекції, унікальні та антикварні речі беруться на страхування тільки у повній їх вартості, вказаній у відповідному документі компетентної організації. За бажанням страхувальника під час дії договору можна збільшити страхову суму, уклавши додатковий договір на строк, що залишився до кінця дії основного договору.

Договори страхування транспортних засобів. Страхувальниками за цим видом страхування можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. На страхування приймаються: транспортні засоби, що підлягають реєстрації в органах державної інспекції; інші транспортні засоби з двигунами, що використовують власне джерело енергії; причепи, напівпричепи, човнові двигуни тощо; тролейбуси; трамваї. Предметом угоди із страхувальником можуть бути й інші засоби транспорту (човни, катери, яхти тощо). Водночас із транспортним засобом за бажанням страхувальника можуть бути застраховані:

водій та пасажирів транспортного засобу (водії транспортних засобів, що належать підприємствам та установам, страхуються тепер в обов'язковому порядку); додаткове обладнання та устаткування, цю не входить до комплексу транспортного засобу згідно з інструкцією заводу-виробника; предмети багажу. Проте страхування багажу не поширюється на антикварні та унікальні предмети, вироби з дорогоцінних металів, коштовних каменів, предмети релігійного культу, колекції, рукописи, цінні папери тощо.

Договір страхування транспортного засобу можуть укласти власник, орендар чи особа, яка користується ним на основі нотаріально посвідченої довіреності власника. Сторонам за взаємною згодою надається широка свобода у визначенні страхової суми. Такий договір укладається, як правило, строком на один рік за місцем постійного проживання чи роботи страхувальника, за місцем реєстрації, купівлі, технічного огляду або стоянки транспортного засобу. Перед укладенням договору представник страховика зобов'язаний оглянути об'єкт страхування у присутності страхувальника, перевірити відповідність номерів кузова, двигуна, рами, шасі даним, зазначеним у технічному паспорті.

Страхування транспортних засобів проводиться в одному з трьох варіантів відшкодування збитків, завданих внаслідок пошкодження, знищення чи втрати транспортного засобу. Перший варіант (повне відшкодування) — в разі настання будь-якої події, за винятком пошкодження шин, якщо при цьому самому транспортному засобу не завдано інших пошкоджень. Другий варіант (часткове відшкодування) — якщо пошкодження або втрата є наслідком будь-якої події, крім викрадення (угону) або спроби викрадення (угону), в тому числі окремих частин, деталей і приладдя транспортного засобу. Третій варіант (часткове відшкодування) — на випадок викрадення чи спроби викрадення (угону), включаючи викрадення окремих частин, деталей і приладдя.

Особливість страхування автомобіля полягає в тому, що страхувальникові надається можливість укласти договір за умови особистої участі страхувальника у відшкодуванні збитку (франшизи). Франшиза встановлюється у вигляді фіксованої суми страховиком залежно від зміни цін на автомобілі, вартості ремонтних робіт та автозапчастин. У цьому разі страховий внесок сплачується у зменшеному розмірі. В разі укладення договору з франшизою збиток, завданий автомобілю, додатковому обладнанню і предметам багажу в розмірі, меншому за встановлену суму франшизи, не виплачується (він залишається на ризику страхувальника), а збиток, що перевищує встановлену суму франшизи, відшкодовується у повному обсязі. Договір страхування автомобіля може включати умови про відшкодування шкоди, пов'язаної з втратою його товарного вигляду внаслідок настання страхових подій. Страхувальник, який обирає цю умову, додатково до страхового платежу вносить суму в розмірі 50 відсотків нарахованої суми платежу. Страхове відшкодування виплачується страхувальникові і тоді, коли транспортний засіб

пошкоджено під час його експлуатації членом родини страхувальника.

Договори страхування будівель, що належать громадянам. Добровільне страхування будівель, що належать громадянам на праві приватної власності, застосовується щодо житлових будинків. Проте за цим договором можна застрахувати також дачу, садовий будинок, гараж, огорожу тощо. Добровільне страхування будівель проводиться на випадок знищення чи пошкодження їх внаслідок будь-яких причин, крім навмисних дій страхувальника або члена його родини, військових дій, екологічних катастроф тощо. Договори укладаються строком від одного до 11 місяців чи від одного до п'яти років включно. За бажанням страхувальника будівлі можуть бути застраховані на договірну страхову суму.

Договір страхування укладається як на всі будівлі, що знаходяться на відведеній страхувальникові земельній ділянці, так і на деякі з них, і навіть на окремі їхні конструктивні елементи, як правило, з оглядом будівель або на підставі документів, що підтверджують наявність будівель. При переході у встановленому порядку будівлі у власність інших осіб вона вважається застрахованою до кінця строку, встановленого договором, без переоформлення страхового свідоцтва. Страхувальникові, який протягом трьох і більше календарних років підряд укладав договори, надається пільговий місячний строк для поновлення договору. Такий договір незалежно від дня сплати страхових платежів вважається поновленим і набирає чинності з дня закінчення дії попереднього договору.

Договори страхування вантажів можуть укладатись юридичними та фізичними особами, які користуються послугами різних видів транспорту: морського, залізничного, внутрішнього водного, автомобільного та повітряного. За цими договорами страхувальникам відшкодовуються збитки, що виникають від випадковостей та небезпек під час перевезення вантажів. Договір страхування може бути укладений на основі однієї з умов: з відповідальністю за всі ризики чи без відповідальності за пошкодження.

За договором, укладеним на умовах відповідальності за всі ризики, відшкодовуються збитки від пошкодження, повної загибелі всього або частини вантажу, що сталися з будь-яких причин (за деякими винятками), а також всі необхідні і доцільно здійснені витрати по рятуванню та збереженню вантажу.

При укладенні договору з умовою без відповідальності за пошкодження, названі збитки і

витрати підлягають відшкодуванню страхувальникам, якщо вони зумовлені лише певними подіями: пожежею, бурею чи іншими стихійними лихами;

зіткненням транспортних засобів тощо.

За обома видами страхування вантажів не відшкодовують-ся збитки, що виникли внаслідок будь-якого роду військових дій або військових заходів, впливу атомного вибуху чи радіоактивного зараження тощо. За договором страхування, укладеним з умовою без відповідальності за пошкодження, не відшкодовуються збитки від підмокання вантажу атмосферними опадами, крадіжки, недоставки вантажу та з деяких інших причин.

Договори страхування ризику непогашення кредитів і відповідальності позичальників за непогашення кредитів

Крім майна, об'єктом страхування може бути й інший майновий інтерес, зокрема ризик підприємницької діяльності. З 1 червня 1990 р. запроваджено добровільне страхування ризику непогашення кредитів. Договори добровільного страхування ризику непогашення кредитів страховики укладають з банками. Об'єктом страхування за цими договорами є відповідальність усіх чи окремих позичальників (фізичних чи юридичних осіб) перед банком за своєчасне та повне погашення кредитів і відсотків за користування кредитами протягом строку, встановленого у договорі страхування. Відповідальність страховика виникає, якщо страхувальник (банк) не одержав обумовлену кредитним договором суму протягом 20 днів після настання строку платежу, передбаченого кредитним договором, або строку, встановленого банком при невиконанні позичальником умов кредитного договору.

У договорах добровільного страхування відповідальності позичальників за непогашення кредитів страхувальниками виступають уже підприємства та організації різних форм власності. За цими договорами страховик виплачує банкові, який видав кредит, відшкодування в обумовленому договором розмірі (від 50 до 90 відсотків суми непогашеного позичальником кредиту, включаючи й відсотки за користування ним). Після виплати банкові страхового відшкодування до страховика переходять у межах виплаченої суми всі права банку-кредитора до підприємства-страхувальника за кредитним договором.

Страховими подіями при страхуванні інших страхових ризиків можуть бути: зупинення або скорочення виробництва внаслідок обумовлених договором обставин; банкрутство;

непередбачені витрати; невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань контрагентами страхувальника; видача гарантій (порук) тощо.

§ 5. Деякі види договорів особистого страхування

Існують такі види договорів особистого страхування: змішаного страхування життя; страхування дітей; до шлюбу (весільне); вихованців дитячих інтернатних закладів; від нещасних випадків; страхування робітників і службовців за рахунок організації та інші.

Договори змішаного страхування життя об'єднують кілька зобов'язань страхової організації, що зумовлюються різними страховими подіями, якими є: 1) закінчення строку страхування; 2) травма, одержана внаслідок нещасного випадку, а також випадкове гостре отруєння, випадкові переломи, вивихи тощо; 3) смерть страхувальника. Страхова сума визначається угодою сторін. За умови сплати підвищених страхових платежів страхувальникові може бути виплачена подвоєна чи потроєна страхова сума у момент настання певних страхових подій (травма, опіки тощо). Укласти договір змішаного страхування життя мають право особи віком від 16 до 77 років строком на 3, 5, 10, 15 або 20 років за умови, що на момент закінчення договору страхувальникові буде не більше як 80 років. У разі смерті страхувальника страхова сума виплачується особі, на користь якої укладено договір, або спадкоємцям страхувальника.

Договори страхування дітей, до шлюбу (весільне), вихованців дитячих інтернатних закладів

Особливість цих договорів особистого страхування полягає в тому, що застрахованими особами тут виступають діти віком до 15 років, а страхувальниками — їхні батьки, родичі, опікуни чи інші громадяни, а також трудові колективи (щодо вихованців дитячих закладів). Страхові внески за договорами страхування дітей та до шлюбу сплачуються страхувальниками щомісячно чи одноразово, а при страхуванні вихованців інтернатних закладів — тільки одноразово. Причому тарифні ставки з весільного страхування визначаються залежно від віку страхувальника, а не застрахованого, що посилює гарантованість одержання страхової суми навіть на випадок смерті страхувальника під час дії договору. Названі договори передбачають нагромадження грошових сум до моменту закінчення строку страхування, тобто досягнення застрахованим певного віку або часу одруження. Якщо внаслідок нещасного випадку або певного захворювання (поліомієлітом тощо) вихованець інтернатного закладу буде визнаний інвалідом, страховик приймає рішення про виплату йому страхової допомоги за інвалідністю.

Договори страхування від нещасних випадків. За цими договорами кожен громадянин може застрахувати як себе особисто, так і своїх дітей від нещасних випадків, що призводять до травм або смерті застрахованої особи. Страхова сума визначається угодою сторін. Не відносяться до страхових випадків травми чи смерть застрахованого віком від 14 років, якщо вони сталися внаслідок дій, у яких слідчими органами або судом встановлено ознаки навмисного злочину чи у разі управління автомобілем або іншим транспортним засобом у стані алкогольного, наркотичного сп'яніння.

§ 6. Зобов'язання з обов'язкового страхування

Обов'язковому страхуванню підлягає майно, зазначене у законі на встановлених ним умовах (ч. 1 ст. 370 ЦК). Обов'язковість страхування полягає в тому, що воно виникає на підставі закону незалежно від волі його учасників. Обов'язкове страхування здійснюється відповідно до законодавчих актів, у яких встановлюються: види майна, що підлягає обов'язковому страхуванню; події, з приводу яких проводиться

страхування; обсяг (норма) страхового забезпечення; визначаються права та обов'язки сторін страхових право-відносин; порядок встановлення тарифних ставок страхових платежів; передбачаються санкції за прострочення платежів тощо¹.

Юридичним фактом, з яким пов'язане виникнення зобов'язання з обов'язкового майнового страхування, є факт наявності у громадянина, організації на правах власності, повного господарського відання чи оперативного управління майна, яке відповідно до законодавства підлягає обов'язковому страхуванню. Таким фактом є прийняття на баланс будівель або споруд, вивезення продукції з поля, її скиртування, оприбуткування за первинними документами тощо. Майно вважається застрахованим незалежно від волі страхувальника і від сплати ним страхових платежів. Підставами для виникнення зобов'язання з обов'язкового страхування пасажирів є укладення ним договору перевезення та оголошення посадки на відповідний транспортний засіб.

За зобов'язанням з обов'язкового страхування майна страхова організація у разі настання передбаченої законом події (страхового випадку) відшкодовує страхувальникові або іншій особі, якій належить застраховане майно, заподіяну шкоду: за повної загибелі майна — у повній сумі страхового забезпечення, за часткового пошкодження — у розмірі відповідної частини страхового забезпечення. Страхувальник зобов'язаний вносити встановлені страхові платежі (ч. 2 ст. 370 ЦК).

Існують такі види обов'язкового майнового страхування:

а) основних виробничих фондів, що належать державним підприємствам та організаціям; б) державного майна, зданого в оренду або інший вид користування; в) документів Національного архівного фонду, які мають особливу історико-культурну цінність (унікальних документальних пам'яток); г) пам'яток Музейного фонду України, які тимчасово вивозяться за межі України для експонування на виставках або для реставрації; д) майна, прийнятого ломбардом під заставу (заклад), тощо.

Обов'язкове страхування майна, що належить до основних виробничих фондів державних підприємств та організацій, здійснюється на випадок його пошкодження або знищення внаслідок техногенних аварій чи стихійного лиха. Це майно страхується на основі договору зі страховиком, який одержав відповідну ліцензію в Укрстрахнагляді і визначений за погодженням зі страхувальником. Об'єкт вважається застрахованим у повному обсязі з моменту укладення договору, але не раніше сплати першого платежу.

Страхування державного майна, зданого в оренду, здійснюється відповідно до ст. 10 Закону України "Про оренду державного і комунального майна". Зокрема, в обов'язково-вому порядку страхуються будівлі церков, мечетей, костьолів та інших культових споруд, що передаються в оренду релігійним організаціям. Страхування здійснюється за рахунок орендарів.

Обов'язкове особисте страхування пасажирів та водіїв від нещасних випадків проводиться на транспорті. Воно сто-сується пасажирів повітряного, залізничного, морського, внутрішнього водного, автомобільного та електротранспорту під час поїздки (польоту) або перебування на вокзалі, в порту, на станції, пристані, а також водіїв, машиністів, провідників поїздів, членів команди літаків і суден, працівників бригад медичної допомоги — на час керування транспортним засобом. Страхування *не поширюється* *на*

пасажирів

повітряного і внутрішнього водного транспорту на прогулянкових та екскурсійних лініях, внутрішнього водного транспорту, внутрішньоміського сполучення і переправ, автомобільного та електротранспорту на міських маршрутах. Пасажири вважаються застрахованими з моменту оголошення посадки в повітряне, морське або річкове судно, в поїзд, автобус або інший транспортний засіб до моменту завершення поїздки.

Страховальниками у цих зобов'язаннях є юридичні особи або громадяни — суб'єкти підприємницької діяльності, які володіють транспортними засобами чи експлуатують їх та уклали із страховиком договори страхування, а пасажири і водії є застрахованими особами. Проте страхування пасажирів здійснюється за їх рахунок, бо у вартість квитка входить страховий збір. Страховими випадками у цьому виді страхування є: а) загибель або смерть застрахованого; б) травма застрахованого при встановленні йому інвалідності; в) тимчасова втрата працездатності внаслідок нещасного випадку на транспорті.

Законом України "Про страхування" та підзаконними нормативними актами передбачаються випадки обов'язкового особистого страхування певних категорій осіб (насамперед, працівників державних установ), умови праці яких пов'язані з підвищеним ризиком для їх життя і здоров'я. Це стосується військовослужбовців і військовозобов'язаних, які призвані на збори; медичних і фармацевтичних працівників; службових осіб державних податкових адміністрацій; суддів; працівників прокуратури тощо. Так, наприклад, державному обов'язково-вому особистому страхуванню підлягають працівники митних органів, які займають посади, що підлягають атестації (застраховані). Національна страхова компанія "Оранта" (страховик) виплачує страхові суми у разі: а)

загибелі або смерті застрахованого, що сталася при виконанні або у зв'язку з виконанням ним службових обов'язків, його спад-коємцям у розмірі, визначеному шляхом ділення десятирічного грошового утримання застрахованого за останньою посадою на мінімальну заробітну плату на день страхової події і множення одержаного результату на мінімальну заробітну плату на день подачі заяви про виплату страхової суми; б) втрати застрахованим працездатності в результаті поранення (контузії, травми або каліцтва), захворювання, що сталися при виконанні або у зв'язку з виконанням службових обов'язків — у розмірі, що залежить від ступеня втрати працездатності, при встановленні інвалідності 1-ї групи — п'яти-річного, 2-ї групи — чотирирічного, 3-ї групи — трирічного грошового утримання за останньою посадою. Виплата зазначених сум у зв'язку з настанням страхової події провадиться за вирахуванням раніше виплачених страхових сум за цю саму страхову подію.